

Q R A M M A T İ K A

Funksional morfolojiyaya giriş: əsas anlayışlar və perspektivlər

İsmayıl Kazımov

Filologiya elmləri doktoru, professor, Türk dilləri şöbəsi, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: prof.ismail.kazimov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

XÜLASƏ

Dilçiliyin yeni istiqaməti – dil haqqında müasir elmin xüsusi aspekti, xüsusi predmeti, eləcə də dil vahidlərinin nitqdəki funksiyası və funksionallaşması qanun və qanunauyğunluqlarının öyrənilməsidir. Bu istiqamət dil sisteminin strukturunun növbəti inkişafını, yeni prinsipial əsaslarını öyrənir, elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini və nitqi əhatə edən funksiyaları təyin edir. Dilin, dil vahidlərinin öyrənilməsinə funksional yanaşma və onun elementlərinin vasitələrinin dəyişməsi sistem nəzəriyyəsinin ümumi inkişafı ilə bağlıdır. Beləliklə, funksional linqvistikada dilin tədqiqi yönünü dəyişir, bu prosesdə dil elementlərinin funksional keyfiyyətlərini meydana çıxarır, həmin istiqamətdə dili təsvir edir, struktur-sistem və funksional aspektdə müxtəlif tərəfləri ilə aydınlaşır.

AÇAR SÖZLƏR

funksionallıq, funksional qrammatika, funksional morfolojiya, morfosintaksis

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 09.07.2023
qəbul edilib: 11.08.2023

An introduction to functional morphology: basic concepts and perspectives

Ismayil Kazimov

Doctor of Philological Sciences, Professor, Department of Turkology, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan. E-mail: prof.ismayil.kazimov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4470-8786>

ABSTRACT

The new direction of linguistics is a special aspect of the modern science of language, a special subject, as well as the study of laws and regularities of the function and functionalization of language units in speech. This direction studies the further development of the structure of the language system, its new principles, determines the interaction of elements and the functions surrounding speech. The functional approach to the study of the language, language units, and the change of means of its elements is related to the general development of the system theory. Thus, the study of language in functional linguistics changes its direction, in this process it brings out the functional qualities of language elements, describes the language in that direction, and becomes clear with its various sides in the structural-systemic and functional aspect.

KEYWORDS

functionality, functional grammar, functional morphology, morphosyntax

ARTICLE HISTORY

Received: 09.07.2023

Accepted: 11.08.2023

Giriş / Introduction

Dil öz məzmun və mahiyyətinə görə funksional yaradıcılıqdır. O, insan cəmiyyətində meydana gəlir və təfəkkür aləti kimi qarşılıqlı əlaqə prosesində funksionallaşır.

Funksiya – latın mənşəli termin olub, “*vəzifə*”, “*fəaliyyət dairəsi*” mənalarını ifadə edir. Dilçilikdə dil vahidlərinin özünəməxsus fəaliyyət dairəsi vardır. Bu, funksional asılılıq və münasibət deməkdir. Həmçinin dilin funksiyası – pragmatik funksiyadır. Bu funksiya ilə semantika leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur. *Funksionallıq* çoxmənalı terminoloji vahid olub, müasir linqvistikada dilin və qrammatikaya funksional yanaşmanın ümumi tipologiyasını öyrənir.

Morfoloji vahidlərin funksiyası ünsiyyətin başlıca fazası olan söyləmlərin qurulmasında onların rolu ilə müəyyən olunur. Morfolojiyada dil vahidlərinin mənası və funksiyası arasında olan qarşılıqlı münasibət semantika ilə morfolojiyanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi öyrənilir.

Funksional morfolojiya kursu, onun predmet və vəzifələri. Ümumi morfoloji sistemin təsviri

Morfologiya – dilçiliyin, qrammatikanın bir bölməsi olub, sözün strukturunu öyrənir. Sözün strukturu dedikdə, onun morfem tərkibi nəzərdə tutulur. Həmçinin morfolojiya qrammatik mənanın ifadə vasitələrini, qrammatik kateqoriyaları və sözün leksik-qrammatik dərəcələrini (nitq hissələrini) də tədqiq edir.

Morfolojiyanın bir növü *funksional morfolojiya* adlanır. O, dil vahidlərinin struktur və funksiyaları arasındakı əlaqə və münasibətləri öyrənir. Funksional morfolojiyanın tədqiqat obyektı morfoloji vahidlərdir. Morfoloji vahidlərin funksiyası əlamətlərin formalaşması, bu vahidlərin nitq prosesində gerçəkləşməsi ilə əlaqədardır. Morfoloji vahidlərin funksiyası qrammatik məkanda sonradan meydana gələn əlamətdir.

İsveçrə alimi Ferdinand de Sössür dilə funksional yanaşmanı nəzərdə tutaraq belə bir fikir söyləmişdir: “*Dil – əlaqə, ünsiyyət, qarşılıqlı münasibətdə dənizdə olan gəmidir. Dilə funksional baxış buna bənzəyir*” [1, s.25].

Dilçi alim V.Q.Qak dilin öyrənilməsində funksional yanaşmanın tipologiyasına toxunur və yazır ki, “dilə funksional aspektində nitq (diskurs) öyrənilir, real kommunikasiyada insanın nitq tərzı, nitq rəftarı və s. tədqiq edilir” [2, s.5-15].

Tədqiqat prosesində funksional qrammatikanın nəzəriyyəsi hazırlanmışdır. Buraya aspektuallıq, temporallıq, modallıq, lokallıq, morfoloji kateqoriyalar, sintaksisdə söyləm, taksis və s. daxil edilmişdir [3, s.348; 4, s.263; 5, s.346].

Tədqiqatçılar törəmə qrammatikasının yeni variantını irəli sürərkən “funksiya” terminini səciyyəvi mənada işlədir. Bu isə ənənəvi qrammatik kateqoriya olan funksiyadan fərqlənir. Ənənəvi mənada “funksiya” əlaqə kimi başa düşülür, obyekt və subyekt mənasında işlədir. Alt qat strukturda başlıca əlaqələr olub semantik baxımdan şərh edilir, üst qat isə bütün struktura məxsus əlamətlərdən məhrumdur.

A.V.Bondarkonun təbirincə, funksional qrammatikanın əsas prinsiplərini funksional-semantik sahə ilə onun tipologiyası təşkil edir. O, funksional qrammatikanın vəzifələrini müəyyənləşdirmiş, müxtəlif dil səviyyələrində qrammatik vahidlərin və onların elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin dinamik xarakterini göstərmişdir [6, s.4-5].

Akademik İ.P.İvanov funksional qrammatikada sahə anlayışını belə izah edir: “Hər bir nitq hissəsi bir vahiddir, hər bir müəyyən əlamətləri, nüvəni əhatə edir. Əhatə olunan elementlər mərkəzi və periferik elementlərdən ibarətdir” [7, s.285].

E.V.Qulıqa təklif edir ki, funksional-semantik sahə terminini başqa bir adla – *qrammatik-leksik sahə* olaraq adlandırmaq olar [8, s.184].

Müasir linqvistikada funksional qrammatika anlayışı ilk dəfə 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar zamanı bu anlayışın mahiyyəti obyektiv olaraq aydınlaşdırılmışdır. Sonralar A.V.Bondarko funksional qrammatikaya və bu yeni qrammatik yazı təcrübəsinə *funksional-semantik sahə* anlayışını gətirmişdir. Alim funksional-semantik sahələrə aşağıdakı linqvistik qrupları aid etmişdir:

1. Predikativ nüvəli funksional-semantik sahələr:

- a. Aspektual, aspektual-temporal və ya zaman əlaqələrinin sahələr kompleksi: aspektual sahələr, zaman məhdudiyyəti, taksis (öncəgəlmə, eyni vaxta düşmə, təqibətmə hərəkətlərinin birlikdəliyi), temporallıq və ya zamanlılıq, onun sözügedən kompleksə daxil olan digər funksional-semantik sahələrlə əlaqələri;
- b. Temporallıq və ya zamanlılıq, modallıq, həyatı gerçəkliyi, gerçəklikləri və sadə həqiqətləri təşkil edənlərin və ya hər şeyin iyerarxik bütünü;
- c. Predikativliyi subyektivlik və obyektivliklə bağlayan sahələr kompleksi: şəxslər və ya şəxs kateqoriyası, feilin növ, təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və ya onun mənaca növləri (aktivlik/məchulluq, qayıdılıq/refleksif, icbarlıq/təsirlilik, qarşılıqlıq-müştərəklik/resiprok və ya təsirsizlik);

2. Subyekt-obyekt (predikativ-subyekt və predikativ-obyekt) nüvəli funksional-semantik sahələr: subyekt, obyekt, subyekt-predikat əlaqələrinə bağlı olaraq qiymətləndirilən söyləmin kommunikativ perspektivliyi; Bu qruplaşmaya bəzi əlamətlərinə görə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən funksional-semantik sa-

hələr də qoşulur. Bunlar digər qruplaşmalara aid olan “zaman məhdudiyəti və ya sərhədləri, o cümlədən sərhədsizlik, keyfiyyətlik” funksional-semantik sahələri ilə əlaqəlidir.

3. Keyfiyyət və kəmiyyət nüvəli funksional-semantik sahələr: keyfiyyətlik, kəmiyyət, müqayisə/müqayisəlilik (lat. *comparativus*); Qruplaşmaya mənsubiyyət, aidolma, sahiblik (lat. *possessives*) funksional-semantik sahəsi də aiddir. O isə bir tərəfdən atributivlik və ya substansiyanın keyfiyyətinə görə, digər tərəfdən isə predikativlik əlaqəsi ilə bağlıdır.

4. Hal, durum, vəziyyət və s. nüvəli funksional-semantik sahələr: yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq (olma, olunma); səbəb-nəticə əlaqəsi, şərtlənmə və ya asılılıq sahələrinin kompleksi (səbəb, məqsəd, şərt, güzəşt, nəticə funksional-semantik sahələri).

“Yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq” funksional-semantik sahələr fenomeni əlamətinə görə predikatın hal, durum, vəziyyət və s. səciyyəli xüsusiyyətlərlə əlaqəlidir. Ancaq başqa əlamətlərinə görə predikatlararası əlaqələr sahəsinə dərinədən toxunan (eyni zamanda taksislə də bağlı) “yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq” fenomeni və söyləmin (hər şeydən öncə, predikatın) məkanı xarakteristikası fərqli semantik sferalardır [6, s.31-32].

Normativ, təsviri qrammatikadan fərqli olaraq, 1970-ci illərdən etibarən türkoloji dilçilikdə də semantik və funksional qrammatika anlayışı formalaşmağa başladı. M.Musayev aparılan araşdırmaları, o cümlədən semantik və funksional dəyərləndirmələri bütövlükdə məzmun və ifadə planı, ayrılıqda isə yönüm və üsul etibarilə 3 qrupa ayırmışdır. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

Birincisi, müəyyən zaman daxilində feilin tərz, növ, şəxs və ya ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarının funksional-semantik sahələr üzrə konkret türk dillərində işlənilməsinə və onların tarixi inkişafının öyrənilməsinə dair yeni bir türkoloji-lingvistik anlayışla müəyyən araşdırmalar aparılmışdır [9, s.197].

Ayrı-ayrı kateqoriyaların öyrənilməsi işi mərhələlər üzrə aparılmışdır. Məsələn, türkoloji dilçilikdə tərz kateqoriyasının öyrənilmə tarixi iki mərhələyə ayrılmışdır:

- 1) 1869-cu ildən 1956-cı ilə qədər;
- 2) 1956-cı ildən günümüzə qədər.

1956-cı ildə Alma-Atada feilin tərz və ya görünüş (*Alm. aspekt*) kateqoriyası və mürəkkəb cümlə probleminə dair keçirilən simpoziumda türk dillərində tərz kateqoriyasının o zamana qədərki rus dili nümunəsində yerinə yetirilmiş olan təsvirinin yanlış olduğu göstərilmişdir. Belə ki, tərz və ya görünüş konseptual komponentləri

tək bir leksik-morfoloji kateqoriya səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir [10, s.109-110].

İkincisi, türk dillərində semantik-funksional əlaqələr və bəzi simmetrik-asimmetrik mütənasibliklər təsbit olunmuşdur.

Üçüncüsü, qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional ölçüləri yeni linqvistik istiqamətlərdə öyrənilmişdir.

Funksionallıq aşağıdakıları müəyyənləşdirir və ya təyin edir: uzual ümumi ziddi, əksi; nitqin aktuallaşmasını və dil sisteminin əksi; onomosioloji-semasioloji əksi; kəmiyyətin əks strukturunu; formal-qrammatik leksik-semantikin ziddi; semantik formal-strukturun əksi; sintaktik morfoloji və leksik xüsusiyyətin əksi.

Funksional qrammatika qrammatikanın inkişafında yeni mərhələdir. Müasir dilçilikdə qrammatiksentrizm müasir qrammatikanın yeni təsvir növlərini əmələ gətirmişdir: deskriptiv, törəmə, funksional, assosiativ, aktiv, passiv qrammatikalar. Bunlar bir-biri ilə əlaqədar olub, dil-mətn, dil-sistem, dil-istedad, qabiliyyət dixotomiyasını təşkil edirlər.

Funksional qrammatikanın əsas prinsipləri semantiksentrizm, funksional dil işarələrinə diqqət, funksional vahidlərin sistem təsvirindən ibarətdir. Ənənəvi qrammatika ilə funksional qrammatika obyekt, məqsəd, təhlil istiqaməti və genetik əlaqələrə görə bir-birindən fərqlənir.

Funksional qrammatikanın mənbələri funksional-qrammatik tədqiqatlardan, funksionalizm səciyyəli fikirlərdən (Praqa linqvistik dərnəyi, E.Kuruloviç və b.), semantik kateqoriyalardan, İ.İ.Meşşaninovun, V.V.Vinoqradovun morfolojiya və sintaksislə bağlı ideyalarından, modallıq və növ kateqoriyalarından, dilin sahə strukturu və nəzəriyyəsi, L.V.Şerbanın aktiv və passiv qrammatika barədə fikirlərindən və onomosioloji araşdırmalardan ibarətdir.

Funksional yanaşmada obyektə münasibət onun bütöv kontekstdə rolu ilə ölçülür. Məsələn, maşın hissələrindən (motordan) bəhs edərkən onun motoru, insan həyatında rolu və s. açılıb göstərilməlidir.

Funksional morfolojiyanın əsas anlayış və problemləri Sankt-Peterburq funksional qrammatika məktəbində müzakirə olunmuşdur. Müzakirə olunan məsələlər bunlardır: Funksional-semantik sahə (FSS), predikativlik (aspektualıq, modallıq, temporallıq), predikativ (lokativlik), subyekt-obyekt (subyektivlik, personallıq, obyektivlik və keyfiyyət-kəmiyyət nüvəsi).

Funksional qrammatikanın tərkib hissəsi kimi aktiv qrammatika nitq qrammatikası – danışanın qrammatikası (B.Norman), assosiativ qrammatika (Y.N.Karaulov) başa düşülür.

Beləliklə, dilin öyrənilməsinə funksional yanaşma, dili funksional aspektdə öyrənmək, dilin morfoloji tərəfini nitq ilə əlaqəli tədqiq edir. Dil hadisələri insanın davranışını, əxlaq və hərəkət tərzini, nitq təcrübəsini, real ünsiyyət aktı ilə birgə tədqiq edir. Bu problemi mətnlə bağlı araşdırmaq, habelə dil və onun konkret gerçəkləşməsi də funksional istiqamətdə öyrənilir. Bu istiqamətdə dilin morfoloji vahidləri sosiolinqvistik, mətn linqvistikası, linqvistik paradigma səviyyələrində də nəzərdən keçirilir.

Funksional-kommunikativ morfolojiya (FKM) və onun linqvodidaktika elmi ilə əlaqəsi. Linqvodidaktik düşüncənin formalaşması

Linqvodidaktik-linqvistik didaktika pedaqogikanın təlim üsullarından bəhs edən şöbəsidir. Linqvistik düşüncə təlim prosesində morfoloji kateqoriyaların müvafiq funksiyalarını meydana çıxarır. Müasir türk dillərinin linqvodidaktik modeli yaranır. Funksional-kommunikativ qrammatikada kateqorial söz siniflərinin özünəməxsus yeri var.

Linqvistikanın didaktik əsasları funksionallıq – asılılıq yaradır. Linqvistikada bir tərəfdən də didaktik cəhətlər aktivləşir. Linqvistikanın didaktik prinsiplərinə yeni tərzdə yanaşmaq tələb olunur. Didaktikanın “qızıl qaydası” (Y.A.Komenski) linqvistikaya tətbiq olunur. Onun strategiyası yüksəlir. Məsələn, burada morfemlərin funksional sırası və funksional sintaksisin əlaqəsi, bir-birinə təsiri görünür. Funksional-kommunikativ qrammatikada metadili mənimsəmə funksional linqvistika elminin vacib bölmələrindən biridir. Yiyəlik hal şəkilçisi: -ın⁴ öz variantları ilə birlikdə illər ötsə də, işlənməkdədir. Hər bir konkret anlayış zamanı bu şəkilçinin işlənməsi zərurətə çevrilir. Məsələn, *ağacın budağı, yarpağın rəngi, günəşin istisi* və s. Bu şəkilçilər və onun işləndiyi qrammatik şərait vasitəsilə yiyəlik, sahiblik anlayışının yaradılması artıq dilçilik elmi tərəfindən mənimsənilmişdir. Həmin birləşmədə mənsubiyyət şəkilçisi mənsubluq anlayışı bildirməklə söz birləşməsinin mənasını tamamlayır və onu bütövləşdirir. “*Uzusun (ənənə, adət) ziddinə olaraq mənsubiyyət şəkilçisini ixtiyari şəkildə sözün tərkibindən çıxardıqda birləşmə mənasızlaşır. Belə ki, məsələn, ağacın budaq, yarpağın rəng, günəşin isti şəkildə ifadə etmək mümkün deyildir*” [11, s.52].

Dil vahidləri arasında mövcud əlaqələri morfolojiya və sintaksis (morfosintaksis elmi) yerinə yetirir. Bu əlaqələr qrammatik ardıcılığı saxlamaqla anlayışların ifadəsini təmin edir, morfosintaktik sistemin bütövlüyünü qoruyub saxlayır. Deməli, *morfosintaksisin yaranması* öz-özünə zəruriləşmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində dil vahidlərinin, o cümlədən morfoloji vahidlərin funksional-kommunikativ təhlilinin formalaşma təcrübəsi (vərdisi, bacarığı) hələki

azlıq təşkil edir. Bu səviyyəni yüksəltmək üçün nitq hissələri və morfoloji kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsini, bir-birindən asılılığını dərindən öyrənilməsi gərəkdir. Təcrübə göstərir ki, morfoloji kateqoriyalar bir-birinə güclü təsir edir.

Türk dillərində funksional qrammatikanın (morfologiyanın) təsviri “*formadan – ifadə (vasitə) funksiyası*” prinsipinə əsaslanır: “Struktur formadan ifadə formasına, vasitələrinə”.

Normativ, ənənəvi morfologiya fərqli olaraq, funksional morfolojiyada kök və şəkilçi morfemlər nitq prizmasından öyrənilir. Tədqiqat planı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilib:

İsim. İsim praktik qrammatikada. Cümlə-söyləmlərin nitq və məndə formalaşmasında isimlərin rolu. İsmə aid morfoloji kateqoriyaların funksional və praqmatik əlaqəsi. Xüsusi mənaya malik olan ismin funksionallaşma imkanları genişdir. Onun leksik-qrammatik (semantik) dərəcələri morfoloji kateqoriyalar səviyyəsində realizasiya olunur. Buraya xüsusi predmet adları, şəxs adı, zoonimlər, toponimik vahidlər, propozitiv, toplu isimlər və s. daxildir.

İsmin morfoloji kateqoriyaları. Semasioloji və onomasioloji aspektlər. Hal sisteminə onomasioloji yanaşma. Hal formalarında temporallıq, lokativlik, konzetivlik.

İsimlərin digər kateqoriyaları. Kəmiyyət kateqoriyasının funksionallığı. Funksionallıq $-lar^2$ morfoloji göstərici ilə ifadə olunur. Bu məzmununda tək və cəm anlayışları mövcuddur. Ümumiyyətlə, cəmlilik ifadə etmək funksiyası $-lar^2$ -dən savayı, $-lıq^4$, $-li^4$, $-ıq^4$, $-ız^4$ şəkilçilərinin də öhdəsinə düşür. Məlumdur ki, həm şəxs paradigmasına daxil olan morfoloji göstəricilərdə, həm də bəzi sözdüzəldici şəkilçilərdə kəmiyyət bildirmə funksiyası aktiv müşahidə edilir.

İsmin halları və onların semantikasi. Hal formalarının işlənməsinin (istifadəsinin) əsas mövqeləri. Halların mənə və funksiyaları.

Sifət. Sifətin leksik-semantik və qrammatik dərəcələri. Qısa və bütöv keyfiyyət formalarının (intensivlər) yaranma xüsusiyyətləri [12, s.236]. Sifətin əsas mənası və funksionallaşması. Sifətin leksik qrupları. Sifətin bütöv və yarımqıq formaları. Sifət semantik və üslubi-praqmatik kateqoriya kimi. Sifətin müqayisə, intensivlik dərəcələri.

Say. Say praktik qrammatikada. Müasir türk dillərində sayın funksionallaşma xüsusiyyətləri.

Əvəzlik və əvəzlik sözlər. Nitq hissələri arasında əsas funksiyaları əvəzlik yerinə yetirir – işarə vahidləri vasitəsiz nitq aktını oriyentasiya edir, fərdi predmet uyğunluğu, konkret situasiyada söyləmləri uyğunlaşdırır. Əvəzlik söz-formaların

funksiya dərəcəsi. Əvəzliyin ümumi funksional səviyyəsi. Onun funksional-semantik təsnifi. Əvəzlik və onun ümumi mənası nitq söyləmələrini həm konkretləşdirir, həm də aktualaşdırır. Konkretləşdirici referen: mən, sən, kim? Müasir türk dillərində əvəzliyin funksionallaşma xüsusiyyətləri. Əsas funksiyalar: 1) deyktik; 2) anaforik; 3) kataforik; 4) kvantativ. Əvəzliyin deyktik funksiyası mətnyaradan, yaxud anaforik, kontekstual elementlərdir. Məsələn: *Qardaşım gəlmişdi. O, xəstə idi.* Cümlə strukturunda əvəzliyin sintaktik funksiyası. “ÖZ” əvəzliyindən istifadə şərtləri. Sözü – işarə əvəzliyinin referensiya – daxili tərəfi və digər xüsusiyyətləri. Obyektiv reallığın əksi.

Zərf. Müasir türk dillərində zərfin funksionallaşma xüsusiyyətləri. Zərfin nitqdə və mətdə işlənməsinin semantik və funksional faktorları. Müxtəlif funksional-semantik dərəcələr: tərz, zaman, yer, səbəb və s.

Vəziyyət kateqoriyası və onun türk dillərində funksionallaşma xüsusiyyətləri.

Feil. Feil praktik qrammatikada. Feilin müasir türk dillərində funksionallaşma xüsusiyyətləri. Feilin əsas forma və morfoloji kateqoriyaları. Hərəkət feilləri və onların qrammatik spesifikasiyası. Hərəkət feillərinin tərkibi. İki hərəkət feilinin fərqli semantikasi. Feilin əlavə, ikinci funksiyaları.

Feilin növ kateqoriyası. Növlərin müasir türk dillərində funksionallaşma xüsusiyyətləri. Feilə məxsus ikinci funksiyalar. Feilin zaman formalarının transpozisiyası – mövqeyi. Feil dildə ən mürəkkəb və konstruktiv nitq hissəsidir. Feilin semantikasi dildə relyativ səciyyə daşıyır. Feilin semantik əsasları subyektin iş və fəaliyyət aspektlərini, proses anlayışını əks etdirir. Feildə prosessuallıq öz əksini tapır. Feil, həmçinin struktur-semantik kateqoriyadır. Feil fəaliyyət və işlə əlaqədar insan şüurunu inikas etdirir. İnsanın psixoloji və fiziki fəaliyyəti güclü feil formaları ilə realizasiya olunur.

Qeyd edək ki, müasir türk dillərində feil aşağıdakı vəziyyətlərdə funksionallaşır:

1. Çoxaspektli mürəkkəb sistem kimi;
2. Dildə və nitqdə feili vahidlərin koqnitiv və dil mexanizminin realizasiyası kimi;
3. Feilin, hərəkət və prosesin verballaşması insan təcrübəsi kimi;
4. İnsanın işini, fəaliyyətini əhatə edən proses kimi;
5. Feili vahidlərin tematik qrupları (əsas kompleks təhlil);
6. Feilin morfoloji paradigması;
7. Feilin qrammatik formalarının aktualaşması (dialoji mətnlərdə);
8. Feil formalarının, variantlarının funksional imkanları;
9. Güclü feil formaları, mətdə *marginal* zonaların yaranması;
10. Feil funksional-semasioloji aspektdə [13, s.167].

Dildə feili yalnız qrammatik vasitələrlə təsvir etməkdən savayı, onları funksional vasitələrdən istifadə etməklə də xarakterizə etmək olur. Bu xüsusiyyətlərə feilin funksional bölgüsü, onun prinsiplərinin təyin olunması, leksik-qrammatik və leksik-semantik əlamətləri, nitqin müxtəlif funksional-məna tipləri və üslubi funksiyaları daxildir.

Köməkçi nitq hissələri. Onların (qoşma, bağlayıcı, ədat, modal söz) müasir türk dillərində funksionallaşma xüsusiyyətləri

Beləliklə, funksional morfolojiya məsələlərinə aşağıdakılar aiddir:

- a. Müasir türk dillərinin morfoloji sisteminin təsviri;
- b. Türk dillərinin qrammatik quruluşunun struktur-semantik və funksional-praqmatik qanunauyğunluqlarının tədqiqi;
- c. Dil faktlarının funksional-kommunikativ dəyəri – qiyməti, onların nitqdə seçim vərdişi, bacarığı.

Funksional morfolojiyada aşağıdakı mövzuların tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Müasir türk dillərinin funksional-semantik kateqoriyaları (aspektuallıq);
2. Müasir türk dillərinin funksional-semantik kateqoriyaları (personallıq);
3. Müasir türk dillərinin funksional-semantik kateqoriyaları (temporallıq);
4. Müasir türk dillərinin funksional-semantik kateqoriyaları (modallıq);
5. Nitq hissələrinin təsnifində mübahisəli məsələlər;
6. Paradiqma tipləri;
7. Qrammatik kateqoriyaların tipləri;
8. Növ kateqoriyasının xarakteri;
9. Müasir türk dillərində funksional omonimlik;
10. Qrammatik kateqoriyaların tipoloji xüsusiyyətlərinin nitq paradiqmalarının tərkibinə təsiri;
11. Nitq hissələrində keçid prosesləri;
12. Say formalarının semantikasi;
13. Müasir türk dillərində funksional-semantik sahə: taksis, temporallıq, aspektuallıq, lokativlik və s. Funksional-semantik sahə: 1) mərkəz; 2) periferiya;
14. Zərfin funksionallaşması. Zərfin sintaktik mövqeyi (pozisiyası);
15. Ədatın modal və praqmatik fikrin ifadəsində rolu.

Funksional morfolojiyada aşağıdakı məsələləri bilmək tələb olunur:

- 1) Türk dillərinin morfoloji sisteminin əsas xüsusiyyətlərini (professional kompetensiya);
- 2) Funksional morfolojiyanın əsas anlayış və kateqoriyalarını;
- 3) Funksional morfolojiyanın qrammatik sistemdə yeri və rolunu.

K.Siqal funksional morfoloji vahidlərdən danışarkən göstərir ki, funksional qrammatika: 1) dinamik, psixolinqvistik sistem olub iki baza vahidini əhatə edir: qayda-qanun, norma, qrammatik qaydalar, prinsiplər; 2) əməliyyat [14, s.103].

Tədqiqat obyektimiz olan sözləmlərin spesifik funksiyaları vardır. Bu funksiyalar Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası, sintaksisi haqqında ədəbiyyatların çatışmazlığı səbəbindən hələ də geniş və ətraflı şəkildə öyrənilməmişdir. Bu sahədə yalnız formal-qrammatik aspektlərdə ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Biz isə bu tədqiqatda əsas etibarını ilə sözləmlərin funksional fəaliyyət prosesini izləməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Sözləmlər dilin təbiətindən, quruluşundan asılı olaraq bir sıra funksional qruplara bölünür. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) nominativ və ya ümumi və xüsusi səciyyəli adlandırma funksiyası;
- 2) qrammatik-sintaktik funksiya;
- 3) kommunikativ-praqmatik funksiya;
- 4) psixolinqvistik funksiya;
- 5) mətnyaradıcı funksiya;
- 6) üslubi-semantik funksiya;
- 7) estetik funksiya;
- 8) məna və mənalandırma funksiyaları.

Sözləmin (söz birləşməsinin) tərəfləri yerini dəyişəndə funksional cəhət də dəyişir. Məsələn: Nəriman Həsənzadə: tariximizin taleyi, taleyimizin tarixi... (Bu, Nizami Cəfərovun xalq şairi N.Həsənzadə haqqında yazdığı məqaləyə qoyduğu başlıqdır).

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məqalədə funksional qrammatika məsələləri əsas yer tutur. Dil və dil vahidlərinin, xüsusən də morfoloji vahidlərin funksiyaları nəzərdən keçirilir. Bəlli olur ki, funksiya “*forma-funksiya-anlayış*” üçlüyündən ibarətdir. Funksional qrammatikanın spesifikasiyası dil vahidlərinin təsvirindən və onların mənaca (funksiyaca) şərhindən ibarətdir. Bu, ənənəvi nəzəriyyədən fərqlənir. Məqalədə, demək olar ki, dil vahidlərinin məna və funksiya münasibətləri təhlilə cəlb edilir, funksional səviyyədə semantik və məntiqi-qrammatik kateqoriyaların səciyyəvi cəhətləri xarakterizə olunur. Bu sahədə A.V.Bondarkonun, N.Y.Şvedovun, M.A.Şelyakinanın tədqiqatlarına toxunulur, nəzəriyyələrinə istinad olunur. A.V.Bondarkonun nəzəriyyəsi əsasında funksional qrammatikanın özünəməxsusluğunun meydana çıxmasında gerçəkləşən prinsipin “*funksiyadan vasitələrlə*” sırasında olduğu təsdiqlənir [Бондарко А.В. Ленинград, 1983].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cahiers Ferdinand de Saussure. (1957). Geneve, p.25.
2. Гак В.Г. (1985). К типологии функциональных подходов к изучению языка. Проблемы функциональной грамматики. Москва, Наука.
3. Теория функциональной грамматики: Введение, аспектность, временная локализованность, таксис. (1987). Ленинград, Наука.
4. Теория функциональной грамматики: Темпоральность, модальность. (1990). Ленинград, Наука.
5. Теория функциональной грамматики: Категории морфологии и синтаксиса в высказываниях. (2000). СПб.: Наука.
6. Бондарко А.В. (1984). Функциональная грамматика. Ленинград, Наука.
7. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепуов К.К. (1981). Теоретическая грамматика современного английского языка. Учебник. Москва, Высшая школа.
8. Гулыга Е.В., Шендельс Э.И. (1969). Грамматико-лексические поле в современном немецком языке. Москва, Просвещение.
9. Musayev M.M. (2012). Türkoloji dilçilik. Bakı, Mütərcim.
10. Korkmaz Z. (2003). Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.
11. Hüseyinzadə Ç. (2004). Azərbaycan dilində morfoloji norma. Bakı, Nurlan.
12. Kazımov İ. (2022). Türk dillərinin intensivlik qrammatikası. Bakı, Elm və təhsil.
13. Парамонова В.С. (2021). Особенности функционирования формы будущего и прошедшего времени в художественном тексте. Вестник народного хозяйства. Ун-т сер. 2. Языкознание, № 2.
14. Сигал К.А. (2012). Единицы функционального синтаксиса. Вестник Удмуртского университета, вып. 2.